

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 105-125

שיעור ז

קריאת המגילה וברכותיה בלילה וביום

(מגילה ד ע"א; כ ע"ב)

הקדמה

- א. קריאת המגילה בלילה וביום
- ב. ברכות המגילה – "על מקרא מגילה", "שעשה ניסים"
- ג. ברכת "שהחיינו" בלילה ויום
1. רמב"ם: מברכים "שהחיינו" על המגילה בלילה ואין מברכים ביום
2. תוספות: מברכים "שהחיינו" על המגילה בלילה וביום
3. מאירי ופני יהושע: ברכה בלילה על יום טוב

סיכום

הקדמה

בפורים מברכים שלוש ברכות לפני קריאת המגילה: "על מקרא מגילה", "שעשה ניסים", וברכת הזמן שהיא ברכת "שהחיינו". מקורן של הברכות הללו הוא בדברי רב ששת מקטריזא, שבירך אותן לפני רב אשי. את שתי הברכות הראשונות מברכים בלילה וגם ביום, אך בנוגע לברכת "שהחיינו" ביום יש מחלוקת בראשונים. להלן נתמקד במשמעות הברכות על המגילה: "על מקרא מגילה" ו"שעשה ניסים", וכן בהבנת המחלוקת בנוגע לברכת "שהחיינו", ועל פי הלכה זו נברר את מעמדו ומעלתו של יום הפורים.

א. קריאת המגילה בלילה וביום

במשנה (כ ע"א) נאמר: "אין קורין את המגילה... עד שתנץ החמה. וכולן שעשו משעלה עמוד השחר – כשר". נאמר עוד במשנה (שם ע"ב): "כל היום כשר לקריאת המגילה", ובגמרא (שם): "מנלן? דאמר קרא 'והימים האלה נזכרים ונעשים' (אסתר ט, כח)". בדברי התנאים לא נזכר שיש לקרוא מגילה בלילה. אדרבה, על קריאת מגילה בלילה נאמר בתוספתא (ב, ב):

קראה בלילה לא יצא ידי חובתו. אמר רבי יוסי: מעשה ברבי יוחנן בן נורי שקראה בצפורי בלילה. אמר לו: אין שעת הסכנה ראייה.

הרב שמואל אביגדור רבינוביץ' (מנחת בכורים, תוספתא שם) הסביר את המעשה שעשה רבי יוחנן בן נורי: "אותה של יום וקראה שתי פעמים בלילה". מאחר שהוא ידע שלא יוכל לקרוא ביום, הוא קרא פעם נוספת בלילה.

התקנה לקרוא מגילה בלילה נזכרת אצל אמוראים בארץ ישראל (ד ע"א):

אמר רבי יהושע בן לוי: חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר: "אלהי אקרא יומם ולא תענה, ולילה ולא דמיה לי" (תהילים כב, ג).

על דברי רבי יהושע בן לוי, "חייב... ולשנותה ביום", נאמר בגמרא (שם):

סבור מינה: למקרייה בליליא, ולמיתנא מתניתין דידה ביממא.
אמר להו רבי ירמיה: לדידי מיפרשא לי מיניה דרבי חייא בר אבא: כגון דאמרי אינשי: אעבור
פרשתא דא ואתנייה.

היו מבני הישיבה שחשבו שכוונת רבי יהושע בן לוי היא שיש לקרוא את המגילה בלילה, וביום
לשנות משניות של מסכת מגילה. על כך השיב רבי ירמיה שאין הכונה לשיון משניות, אלא לשוב
ולקרוא את המגילה ביום בפעם השנייה.¹
באופן דומה נאמר בירושלמי (ב, ד) בשמו של אמורא אחר:

עולה בירייה רבי לעזר בשם רבי חנינה: רגיל צריך לקרותה בלילה ולשנותה ביום.² הוין סברין
מימר לשנות משנתה. אמר רבי אבא: מרי בבלייה לשנות קרייתה.³

בירושלמי מופיעים דברי עולא ביראה בשם רבי חנינא, אך לא נזכרת דרשת פסוק, מניין למד זאת.
גם שם נאמר שבני הישיבה בבבל חשבו שהכוונה היא שביום יש לשון משניות מסכת מגילה, והוא
הסביר שהכוונה היא שיש לקרוא את המגילה פעם נוספת ביום.⁴

¹ כאמור בדברי תנאים לא נזכר שיש לקרוא מגילה בלילה. כך ציין הרב אברהם די בוטון (לחם משנה, הל' מגילה א, ג): "לא אשכחן במשנה דקאמרה דחייב אדם לשנות את המגילה בלילה, אלא רבי יהושע בן לוי אמרה". גם הרב שלמה הכהן (שו"ת בנין שלמה, אורח חיים א, סי' נח) כתב שהתקנה "לא נתקנה בזמן המשנה כלל". אומנם הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, א, אורח חיים סי' מג) כתב על דברי הרב שלמה כהן: "ולא נהירא, ואנו אין לנו אלא דברי הראשונים, דס"ל דאף בזמן המשנה היו קוראים בלילה". הוא ציין מספר ראשונים שכתבו כך כמו: רש"י ותוספות (יט ע"א ד"ה בן כפר); ריטב"א (ד ע"א); ר"ן (ב ע"א), ועוד. הרב צבי פסח פרנק (שו"ת הר צבי, אורח חיים ב, סי' קכ) לא קיבל גם כן את דברי הרב שלמה כהן, וכתב: "דבר זה קשה לאומרו, דמימי מרדכי ואסתר בשושן הבירה וכל ימי בית שני עד אחרי עבוד תקופת התנאים משך זמן של שש מאות שנה ויותר לא היה קריאת המגילה בלילה, וכי אפשר הדבר שבזמן שהיתה ירושלים בבנינה וישראל במעמדם לא מצאו טעם לתקן תקנה זו ורק אחרי זמן רב מהחורבן ורוב ישראל יצאו בגולה אז ראו להוסיף ולקרות המגילה בלילה ולמה לא עמדו הראשונים על תקנה זו זה הרבה מאות בשנים". ראה גם: הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף – פורים [מהד' תש"פ], עמ' שיח-שכב).

² הרב דוד פרנקל (קרבן העדה שם) פירש: "רבי חנינא רגיל – כך שמו. לישראל אחרינא: מי שהוא רגיל ובקי בקריאה. וכן נראה עיקר".

³ הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת ("דברי הפורים", קובץ מקבציאל ל, עמ' קיב), כתב שבתחילה נזכרים בגמרא (ד ע"א) דברי רבי יהושע בן לוי שנשים חייבות במקרא מגילה מפני שאף הן היו באותו הנס, ואחר כך נאמר "חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום". לפיו קודם היה צריך להזכיר את החובה לקרוא בלילה וביום ואחר כך את חובת נשים, ומכיוון שלא כך הרי שהחובה לקרוא מגילה בלילה היא רק לגברים ולא לנשים, במיוחד שעל זמני קריאת המגילה נאמר "חייב אדם...". לפיו הקריאה היא כמו תפילה, ואומנם נשים חייבות בתפילה, אך חכמים לא חייבו אותן להתפלל שלוש תפילות ביום. הרב יעקב אריאל ("קריאת מגילה ברדיו או טלפון", שו"ת באהלה של תורה ז, סי' יז) כתב שמי שהיה מבודד בימי הקורונה יכול לצאת ידי חובה בשמיעה באמצעות טלפון או רדיו, וציין שאם מדובר באישה אפשר לסמוך בשעת הדחק על דברי האדר"ת הללו, ואישה פטורה מקריאת מגילה בלילה. על דברי האדר"ת הללו יש להעיר שבשמו של רבי יהושע בן לוי נאמרו בגמרא מספר הלכות (ג ע"ב–ד ע"א) ואין הכרח לומר שיש סדר או מדרג בין ההלכות. בנוסף, בירושלמי ההלכה על חובת הקריאה בלילה וביום נאמרה בשם אמורא אחר, וללא קשר לחובת נשים במקרא מגילה.

⁴ הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, אורח חיים, הקדמה, עמ' 2) כתב שהיה מקום לחשוב שיצאו ידי חובה בשיון משניות של מסכת מגילה, בגלל האמור בירושלמי (ב, ד): "שמעון בר בא בשם רבי יוחנן: 'זכרם לא יסוף מזרעם' (אסתר ט, כח) מיכן שקבעו לה חכמים מסכת", ואשר על כן הסבירו שנכוונה היא לקרוא מגילה ולא לשון משניות של המסכת. נראה להסביר שכוונת הירושלמי לומר שחכמים קבעו מסכת לענייני פורים אף על פי שמדובר בחג מדרבנן. יש להוסיף עוד שמסכת מגילה אינה עוסקת כולה בענייני פורים, ונראה שבני בבל הבינו שיש ללמוד את המשניות העוסקות בענייני פורים בלבד.

הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (מרומי שדה, ד ע"א), הסביר מה משמעות הביטוי בגמרא "ולשנותה ביום":

פי' ולשנותה, דצריך להיות הקריאה בידיעה של הביאור להבין ולהשכיל בה, והוי זה כמו שלומד פרשה, דבפעם הראשון עובר עליה בלי ניתוח המאמרים, ובשעה שעובר שנית הוא שם לב להשכיל יותר עליה. כך בחיוב קריאת המגילה ביום יש לדקדק במחשבתה יותר מבלילה. ומשום הכי כתיב בלשון מצוה, שאינו לעיכובא כל כך.

יש ערך בקריאה נוספת ביום הפורים. הקריאה הראשונה בלילה היא קריאה שהבנתה פשוטה, ובקריאה ביום יש להעמיק ולעיין יותר.

רש"י (ד"ה ולשנותה) הסביר שיש לקרוא בלילה וביום "זכר לנס, שהיו זועקין בימי צרתן יום ולילה". עוד הסביר רש"י (ד"ה אקרא) שהפסוק ששימש אסמכתא לרבי יהושע בן לוי הוא מהמזמור הפותח במילים: "למנצח על אילת השחר", שנאמר על אסתר, כפי שאמרו בגמרא (יומא כט ע"א): "למה נמשלה אסתר כאילת השחר".⁵ אסתר קראה לכל עם ישראל לצום לילה ויום, ועל כן גם מקרא המגילה הוא בלילה וביום. בפסוק זה יש ממד של זעקה ותפילה בלילה וביום.⁶ הגמרא (ד ע"א) המשיכה:

איתמר נמי, אמר רבי חלבו אמר עולא ביראה: חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר: "למען יזמר כבוד ולא ידם ה' אלהי לעולם אודך" (תהילים ל, יג).⁷

רש"י הסביר את הפסוק ששימש אסמכתא לרבי חלבו בשם עולא ביראה (ד"ה יזמר): "יזמרך" – ביום, "ולא ידום" – בלילה. רש"י כתב שעל פרק זה דרשו "בפסיקתא במרדכי ואסתר והמן ואחשוורוש, וקריאת מגילה שבח הוא, שמפרסמין את הנס, והכל מקלסין להקדוש ברוך הוא". כוונתו לדברי הפסיקתא רבתי (פיסקא יח):

כיון ש[מרדכי] רכב על הסוס, התחיל מקלס להקב"ה "ארוממך ה' כי דליתני ולא שמחת אויבי לי ה' אלהי שועתי אליך ותרפאני ה' העלית מן שאול נפשי חיתני מירדי בור" (תהילים ל, ב–ד).

תלמידיו מה היו אומרים: "זמרו לה' חסידיו והודו לזכר קדשו כי רגע באפו חיים ברצונו בערב ילין בכי ולבקר רנה" (שם ה–ו).

אותו הרשע מה היה אומר: "ואני אמרתי בשלוי בל אמוט לעולם ה' ברצונך העמדת להררי עוז הסתרת פניך הייתי נבהל" (שם ז–ח).

⁵ על פי מדרש תהילים (שומר טוב, פרק כב), אסתר אמרה פרק זה כשנכנסה בפעם הראשונה אל אחשוורוש. רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' קלג) כתב שאומרים "בפורים למנצח על אילת השחר, ומנהג טוב הוא".

⁶ המהר"ל (אור חדש, עמ' נו) כתב שיש לקרוא מגילה בלילה מפני שהיו יושבים בחושך והקב"ה הוציא אותם מהחושך, ויש לקרוא ביום כי עם ישראל "הגיעו אל ההפך הוא השמחה הגדולה עד שהיה להם אורה ושמחה וששון שמחה ויקר, חייב לקרוא גם כן ביום שהוא כולו אורה". ראה גם: הר"ד סולובייצ'יק ("כפל פניו של פורים", על התשועות, עמ' 25–35); הרב נריה גוטל ("קריאת מגילה בלילה", שלמי שמחה, עמ' 239–245).

⁷ רב אחאי גאון (שאלות, שאלתא סז) כתב: "דמחייבין בית ישראל למקרא מגילה באורתא דתליסר יומי לירח אדר נהי דארביסר, ואע"ג דקרי ליה מן אורתא מחייב למיתנייה בצפרא, דאמר רבי יהושע בן לוי מצוה לקרותה בלילה ולשנותה ביום שנאמר: 'למען יזמר כבוד ולא ידום... לעולם אודך' (תהילים ל, יג) כגון דאמרי אינשי עביר פרשתא ואתנייה".

אסתר מה הייתה אומרת: "אליך ה' אקרא ואל שדי אתחנן מה בצע בדמי בודתי אל שחת" (שם, ט-י).

ישראל מהו היו אומר: "שמע ה' וחנני ה' היה עוזר לי הפכת מספדי למחול לי" (שם יא-יב).

הפסוק שרבי חלבו הזכיר בשם עולא ביראה הוא קילוס והודאה לה' על הנס. על הלימוד מפסוק זה שאלה הגמרא:

מנלן? דאמר קרא "והימים האלה נזכרים ונעשים" (אסתר ט, כח), ביום – אין, בלילה – לא. לימא תיהוי תיובתא דרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום? כי קתני אדיום.

תשובת הגמרא היא שדברי המשנה ודרשת הגמרא אמורים על הקריאה שהיא ביום, אבל יש לקרוא את המגילה גם בלילה.⁸

ב. ברכות המגילה – "על מקרא מגילה", "שעשה ניסים"

על ברכה בעת קריאת המגילה נאמר במשנה (כא ע"א):

מקום שנהגו לברך – יברך. ושלא לברך – לא יברך.

ברכה לפני קריאת מגילה ואחרי הקריאה נזכרה בתוספתא (ב, ה):

קראה... בין שבירך לפניו ובין שבירך לאחריה, לאחריה ולא בירך לפניו, לא בירך לא לפניו ולא לאחריה, יצא.

אמר רבי שמעון בן לעזר: מעשה ברבי מאיר שקראה בבית הכנסת בטבעון מיושב והיו בני הכנסת יושבין. כיון שגמרה, נתנה לאחר ובירך עליה.

מדברי המשנה משמע שלא היה מנהג קבוע לברך לפני קריאת המגילה, ומדברי התוספתא משמע שגם לאחריה לא היה מנהג קבוע.

בירושלמי (ד, א) מופיע נוסח של ברכה שאומרים אחר קריאת המגילה, אך לא מופיע נוסח הברכה שמברכים לפני הקריאה, משום שהדיון שם הוא על כך שמברכים לפני שמקיימים מצווה שהיא מדברי חכמים. בבבלי (כא ע"ב) נאמר מה הן הברכות שיש לברך לפני מקרא מגילה:

לפניה מאי מברך? רב ששת מקטריא איקלע לקמיה דרב אשי, וברך מנ"ח [על מקרא מגילה], "שעשה ניסים לאבותינו", ו"שהחיינו".

⁸ עוד בענין זה: הרב צבי פסח פרנק (שו"ת הר צבי, אורח חיים ב, סי' קכ); הרב משה צבי נריה ("אימתי קורין את ההלל?", ענבי פתחיה, עמ' 134-137); הרב אשר וייס ("במצות קריאת המגילה לילה ויום והמסתעף", מנחת אשר – שמות, סי' עא); הרב יעקב אריאל ("קריאת מגילה – בלילה או ביום", שו"ת באהלה של תורה, ה, סי' ס) דן במקרה של חייל שאין לו מניין למקרא מגילה בסביבתו, והוא קיבל רשות לצאת פעם אחת כדי לשמוע מגילה בציבור, עדיף שיצא בלילה או ביום? תשובתו היא שעדיף שהחייל יצא לשמוע את הקריאה ביום, כי היא הקריאה העיקרית. כך כתב גם הרב יוסף צבי רימון ("קריאת מגילה ביום או בלילה – איזו עדיפה בשעת דחק?", תחומין, לג, עמ' 288-297; הלכה ממקורה – פורים, עמ' 113-121; הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף – פורים [מהד' תש"פ], עמ' שכב-שכג). הרב זכריה בן שלמה (הלכות צבא, עמ' 285; אורות ההלכה עם הלכות צבא, עמ' 900; בעמק ההלכה, עמ' קפז-רב) כתב שעדיף שישמע את הקריאה של הלילה; הרב אלחנן פרינץ ("זמן עיקר חיוב מקרא מגילה", שו"ת אבני דרך, ד, סי' קיט) פסק שעדיף ביום, אך מי שבחר לקרוא קריאה של לילה, יש לו על מי לסמוך.

נוסח הברכות על קריאת מגילה דומה לברכות שמברכים על הדלקת נר חנוכה, אם כי מבין הברכות על נרות חנוכה, מופיעה בגמרא (שבת כג ע"א; סוכה מז ע"א) בשמו של רב רק הברכה: "להדליק נר של חנוכה". בירושלמי (סוכה ג, ד) הנוסח בשם רב הוא: "על מצות [הדלקת] נר חנוכה".⁹ ברכת "שעשה ניסים" ו"שהחיינו" אינן נזכרות באופן מפורש בתלמודים. אומנם נאמר (בבלי שם) שבבליה הראשון של חנוכה יש לברך שלוש ברכות והרואה מברך שתי ברכות, ובשאר הלילות של חנוכה יש לברך שתי ברכות והרואה מברך ברכה אחת, אך לא נזכרו הברכות עצמן. ברכת השבח "אשר עשה ניסים" בחנוכה ובפורים נזכרה בדברי הגאונים (מסכת סופרים כ, ד), וכן גם בדברי רב אחאי גאון (שאלות דרב אחאי, פרשת וישלח שאילתא כו):

וכד מטי יומא דאיתרחיש להו ניסא לישראל, כגוון חנוכה ופורים, מיחייב לברוכי "ברוך אשר עשה ניסים לאבותינו בזמן הזה". בחנוכה על שרגא, בפורים "על מקרא מגילה".¹⁰

בגמרא נזכרו לראשונה הברכות על קריאת מגילה בקצרה וברמז בדברי רב ששת מקטריזא שחי בזמן רב אשי, סוף תקופת האמוראים.

הרב מיכל זלמן שורקין ("ביסוד החיוב דמקרא מגילה", הררי קדם, א, עמ' שכ–שכב) דן מה משמעות תוכן הברכה "על מקרא מגילה". לפיו קריאת מגילת אסתר היא כקריאת הכתובים, ומחייבת ברכה ככל כתבי הקודש. הוא הוכיח את דבריו מכמה מקורות:

א. במסכת סופרים (יד, א) נזכרה הברכה על מקרא מגילת אסתר יחד עם ברכות שמברכים כשקוראים מגילות אחרות: "ברות, ובשיר השירים, בקהלת, באיכה, ובמגילת אסתר, צריך לברך ולומר: 'על מקרא מגילה', ואף על פי שכתובה בכתובים".¹¹ מכאן ש"מגילת אסתר קריאתה כקריאת הכתובים, ומחייבת ברכה ככל כתבי הקדש". לפיו, זו הסיבה שהגמרא לא דנה על הברכה כשקוראים מגילת אסתר כפי שדנה על נוסח הברכה כשמדליקים נר חנוכה. הסיבה "בעל כרחך משום דהתם באה הברכה על החפצא של תורה שיש בקריאת הכתובים, ולא משום המצווה דרבנן דיש בקריאתן".¹²

⁹ על נוסח ברכת נר חנוכה ראה בהרחבה בספרי: "על נטילת לולב, על מצוות זקנים", באר יהודה – סוכה, עמ' 405–414.

¹⁰ כך גם: רב עמרם גאון (סדר חנוכה, וסדר פורים). הרב צבי פסח פרנק (מקראי קדש – חנוכה, עמ' ס) דן בעקבות דברי השאלות אם ברכת "שעשה ניסים" היא ברכת המצוות על שמדליקים נר חנוכה וקוראים מגילה, או שהיא ברכה בפני עצמה. לדברינו זו ברכה שבדאי קשורה להדלקת הנר או למקרא המגילה. היא אינה יכולה להיות מוגדרת כברכת המצוות כי אין מזכירים בה פעולה של מצווה בברכה, אך היא יכולה להיות ברכת שבח שמשלימה ומבהירה את ייעודה של המצווה שבירכו עליה את ברכת המצוות.

¹¹ בפסיקתא רבתי (פיסקא יג) מופיע נוסח אחר: "ילמדנו רבינו מהו שיהא אדם צריך לברך בשעה שהוא קורא מגילת אסתר? תלמוד, למדונו רבותינו בשעה שהוא בא לקרות את המגילה אומר: בא"י אמ"ה אקב"ו על מצות קריאת מגילת אסתר". הרב דוד הכהן, "הרב הנזיר" (אור הנצח – פורים, עמ' סג) כתב: "והנה אנו מברכין על קריאת מגילה, לפי מסכת סופרים". נוסח הברכה הוא: "על מקרא מגילה". לפיו ההבדל בין נוסח הפסיקתא לנוסח מסכת סופרים הוא מפני "שתלוי בזה אם על שאר מגילות מברכין, ולכן בפסיקתא השאלה אם לברך, והתשובה: כן". הוא ציין את דברי הרמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים סי' תצ, ט) בנוגע לברכה על מגילות אחרות, ואת נושאי הכלים (שם) שדנו בדבר.

¹² בגמרא (בבא בתרא יד ע"ב) נאמר: "סידרן של כתובים: רות וספר תהלים, ואיוב ומשלי, קהלת, שיר השירים וקינון, דניאל ומגילת אסתר, עזרא ודברי הימים". הרש"ש (שם) שאל מדוע מבין המגילות רק אסתר נקראת מגילה. תשובתו היא: "אסתר משום דצריך לכתובה על גויל או על קלף... וכן בכל מסכת מגילה נקראה בשם מגילה סתם וכן ברכתה 'על מקרא מגילה' סתם. ומשמע דרות וחברותיה אינן נקראין בשם מגילה. ולזאת תמיהני על הא דאיתא במס' סופרים (יד, ג) דמברכין על קריאתן 'על מקרא מגילה'". נראה שהתשובה כתובה בדבריו. יש דינים ייחודיים הקשורים לכתובת מגילת אסתר, אך אין מקפידים עליהם כשכותבים מגילות אחרות, ובנוסף בחלק ניכר מהמגילות ישראל נוהגים לקרוא במגילת קלף רק את מגילת אסתר. את המגילות האחרות קוראים מתוך חומש או תנ"ך, או שלא קוראים כלל (למעט

ב. בירושלמי (ד, ג) נאמר שאם פורים חל בשבת אין קוראים מגילת אסתר בשבת: "רב נחמן בר יעקב בעי: הגע בעצמך שחל ט"ו להיות בשבת, לקרות במגילת אסתר אין את יכול, שאין קורין בכתבי הקודש אלא מן המנחה ולמעלה". הרב שורקין למד מכך שאסור לקרוא בכתובים בשבת, "ואילו לא היתה חובת קריאת המגילה בתורת קריאה כתובים, לא היה שייך לאסור משום לתא דקריאת כתובים, שהרי היא נקראת בתורת קיום מצוותה ולא בתורת קריאת כתובים, ובעל כרחך מבואר שעצם חובת קריאתה היא בתורת קריאת הכתובים". הוא ציין את דברי הר"ן (ה ע"א) בשם רבו, שרב אסי אמר שיש לקרוא מגילה בעשרה בזמנה ושלא בזמנה, "דקא סבר דכלל תורה ונביא הוא, ואין קורין בהן בפחות מעשרה [כאמור במשנה מגילה כא ע"ב] ואין זה צריך לפנים".

ג. בגמרא (יח ע"א) אמר רבינא שיש "מצות קריאה ופרסומי ניסא". לפיו, זהו תוכן שתי הברכות – "על מקרא מגילה" לקיום קריאת הכתובים, ו"שעשה ניסים" למצוות פרסומי ניסא.¹³ אך על אף הוכחות אלו נראה שהברכה "על מקרא מגילה" היא כמו כל הברכות האחרות שאנשי כנסת הגדולה קבעו בעת שמקיימים מצווה, כאמור בגמרא (ברכות לג ע"א): "אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות קדושות והבדלות". ברכת המצוות מבטאת את פעולת המצווה ותוכנה: לשמוע קול שופר, להדליק נר של שבת, להדליק נר של חנוכה, על נטילת לולב, על אכילת מצה, ועוד, פעולות שונות בהתאמה לתוכן המצווה.

בנוגע להוכחות הרב שורקין:

א. לאחר שנאמר במסכת סופרים שעל קריאת חמש המגילות יש לברך "על מקרא מגילה" אף על פי שהן בכתובים, כתוב:

והקורא בכתובים צריך לומר: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וציונו לקרוא בכתבי הקודש.

במסכת סופרים כתובות שתי הלכות. מי שקורא באותן חמש מגילות שהנהיגו לקרוא בהן מברך "על מקרא מגילה", זאת "אף על פי שכתובה בכתובים", כי מי שקורא בנביאים ובכתובים שלא נהגו לקרוא בציבור מברך ברכה אחרת, כאמור בהמשך: "לקרוא בכתבי הקדש". אם הקריאה במגילת אסתר ובמגילות האחרות היא "מצד החפצא של תורה שיש בקריאת הכתובים" אזי היה צריך להיות שעל מה שקוראים מהכתובים יברכו "לקרוא בכתבי הקדש", שהיא מבטאת טוב יותר את היותה של מצווה זו כקריאה בכתובים. אלא שחכמים קבעו שנוסח הברכה הוא: "על מקרא מגילה" כדי שיהיה ברור שהפעולה המבוקשת היא לקרוא בפורים את סיפור הנס, ובחגים אחרים לקרוא את המגילה המתאימה מבחינת התוכן.

ב. כאמור, בירושלמי כתוב שבשבת אין קוראים בכתובים אלא מן המנחה ולמעלה, ולכן לא קראו במגילת אסתר שהיא מהכתובים בשבת בבוקר. בבבלי (שבת קטז ע"ב) נזכר שאין קוראים בכתבי הקודש בשבת אלא מן המנחה, והטעם הוא כדי שלא לבטל את הדרשה השבועית שהיו אומרים בכל שבת בבוקר. לא נאמר בתלמודים שאסור לקרוא בכתובים בשבת, אלא שהיו קוראים

איכה (שהכול קוראים). מאחר שכולם קוראים את אסתר היא התייחדה בשם "מגילת אסתר", אך אין בזה סתירה לכך שבקהילות מסוימות מברכים גם אם קוראים בציבור ומקלף את המגילות האחרות בזמנים שנהגו לקרואן (שיר השירים – פסח; רות – שבועות; ט' באב – איכה; קהלת – סוכות). הרב יצחק זאב סולובייצ'יק (חידושי הגר"ז, הל' ברכות יא, טז; חידושי הגר"ז, ערכין י ע"ב) למד מהברכה על רות, איכה ושיר השירים שיש לברך על מנהג, וכשיטת ר"ת (סוכה מד ע"ב תוד"ה כאן). ראה בהרחבה בספרי: "ברכה על מנהג – חביטת ערבה, אמירת הלל בראש חודש", באר יהודה – סוכה, עמ' 358–376.

¹³ הרב מיכל זלמן שורקין ("בדין ברכת מגילה", הררי קדם, ב, עמ' שמו–שמוז) כתב שברכת ש"עשה ניסים" ו"שהיינו" הם חלק מדין ההלל שבמגילה, אם כי הן אינן מעכבות.

ממנחה ואילך. קריאת מגילת אסתר היא אומנם קריאה בכתובים, אך מטרתה היא לספר את סיפור הנס ולא לקיים את הקביעות של לימוד בכתובים. היה אומנם חשש שיהיו כאלו שיחשבו כך ואם יקראו מגילת אסתר בבוקר הדבר יגרום לביטול הדרשה השבועית, אך לא זו המטרה של תקנת חכמים לקרוא מגילת אסתר.

אומנם כאמור הר"ן כתב בשם רבו שלדברי רב אסי יש לקרוא מגילה בנוכחות עשרה בין בזמנה ובין שלא בזמנה, על פי המשנה, אולם בנוגע לקריאת מגילה בנוכחות עשרה כתב הר"ן: "כתב רבינו ש"צ [שומרהו צורו] מפני שזהו טעמו של רב אסי דאמר בין בזמנה בין שלא בזמנה בעשרה, דקא סבר דבכלל תורה ונביא הוא", אף על פי שמגילת אסתר היא מהכתובים ולא מהתורה או מהנביאים. רבו של הר"ן למד מהקריאה בתורה ובנביא – שקוראים בהם בנוכחות עשרה – שגם את מגילת אסתר שמהכתובים קוראים בעשרה, אך אין זה מפני שהוא "סבר דבכלל תורה ונביא הוא". מגילת אסתר היא מהכתובים והיא איננה יכולה להיכלל במסגרת התורה והנביא.

הר"ן עצמו (יג ע"ב מדפי הר"ף) לא סבר כך: "ואין קורין בתורה ואין מפטירין בנביא בפחות מעשרה, דתקנתא דרבנן הוא ולא תקון אלא בצבור". אין מדובר על דבר שבקדושה שצריך עשרה, אלא תקנה של חכמים שיקראו בתורה ובנביא בציבור. כך חכמים קבעו גם לקרוא מגילה בפורים שסיפור הנס נמצא בה, ורב אסי למד מדברי המשנה על אופי הקריאה, אך אין זה אומר שהוא הבין "שעצם חובת קריאתה [של מגילת אסתר] היא בתורת קריאת הכתובים". הר"ן (ה ע"א) דן בדברי ראשונים אחרים שדנו במחלוקת רב ורב אסי, וכתב בסוף דבריו שדברי רב אסי אינם להלכה.

ג. כשרבינא אמר "מקרא מגילה ופרסומי ניסא" כוונתו היא שיש חובה לקרוא את המגילה שמספרת את סיפור הנס, ובנוסף קבעו גם לפרסם הנס. לדברינו רבינא לא התכוון לומר שיש שתי מצוות, אלא שהמצווה לקרוא מגילה מטרתה היא פרסום הנס, שמשמעותו היא שבח והודיה לה'. כאמור, ברכת "על מקרא מגילה" היא ברכת המצוות, ומשום שמקרא המגילה הוא חובה מדרבנן, הברכה מבטאת את תוכן הפעולה שחכמים קבעו לעשות בפורים.

ג. ברכת "שהחיינו" בלילה וביום

התוספות (סוכה מו ע"א ד"ה העושה) הקשו: "מאי שנא דיש מצות שתקינו לברך 'שהחיינו', ויש מצות שלא תקינו". הם הזכירו מספר דוגמאות, ואחת מהן:

אקריאת מגילה מברך "שהחיינו" כדאיתא בריש הקורא את המגילה עומד (מגילה כא ע"ב), ואילו אקריאת הלל לא מברך?
ונראה דמצוה שיש עליה שמחה תקנו "שהחיינו".

לפי תוספות מברכים "שהחיינו" במצוות שיש בהן שמחה. לעומת זאת, לפי רב שרירא גאון (הובא בתוספות בסוכה שם) מברכים "שהחיינו" על מצווה שמקיימים מעת לעת. ראשונים חלקו בשאלה אם יש לברך "שהחיינו" גם כשקוראים ביום.

1. הרמב"ם: מברכים "שהחיינו" על המגילה בלילה ואין מברכים ביום

הרמב"ם (הל' מגילה א, ג) כתב:

מצוה לקרות את כולה, ומצוה לקרותה בלילה וביום, וכל הלילה כשר לקריאת הלילה, וכל היום כשר לקריאת היום. ומברך קודם קריאתה בלילה שלש ברכות ואלו הן: בא"י אמ"ה אשר

קב"ו על מקרא מגילה; בא"י אמ"ה שעשה נסים לאבותינו בימים ההם (ובזמן) [בזמן] הזה; בא"י אמ"ה שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. וביום אינו חוזר ומברך שהחיינו.¹⁴

יש לברך "שהחיינו" על מצווה שמקיימים בכל שנה בפעם הראשונה, וכפי שכתב הרמב"ם (הל' ברכות יא, ט) ע"פ הגמרא (ברכות לז ע"ב):

כל מצוה שהיא מזמן לזמן כגון שופר וסוכה ולולב ומקרא מגילה ונר חנוכה... מברך עליה בשעת עשייתה "שהחיינו".¹⁵

מברכים על המצוות הללו מהתורה או מדרבנן בפעם הראשונה שמקיימים אותן. כשמקיימים אותן בפעם השנייה, כמו מקרא מגילה ביום, אין מברכים שוב "שהחיינו". כך כתב הרמב"ם (הל' שבת כט, כג):

כל לילי יום טוב ובליל יום הכפורים אומרים שהחיינו. ובשיביעי של פסח אין מברכין שהחיינו מפני שאינו רגל בפני עצמו, וכבר בירך על הזמן בתחילת הפסח.

רק במועדים שמהתורה מברכים בליל החג על היום עצמו. גם אדם שאינו יכול לקיים את המצווה המיוחדת של החג, כמו למשל אדם שלא ישמע תקיעת שופר בראש השנה או אדם שאין לו סוכה לשבת בה בחג סוכות, צריך לברך "שהחיינו" על החג עצמו. במועדים שחכמים קבעו אין מברכים "שהחיינו" על היום עצמו. אדם שלא הדליק נר חנוכה בלילה הראשון אך רואה נרות חנוכה מברך שתי ברכות – "שעשה ניסים" ו"שהחיינו", מפני שהוא רואה את פעולת המצווה, אך אין הוא מברך על יום חנוכה (סוכה מו ע"א).

רבנו יעקב (טור, אורח חיים סי' תרצב) כתב:

וכתב ר"ת ז"ל שאף ביום צריך לברך "שהחיינו" שעיקר מצות קריאתה ביום, והרמב"ם ז"ל כתב שאין מברכין "שהחיינו" ביום, ואבי אדוני ז"ל הסכים לדעת ר"ת. ואין נוהגין כן.

השולחן ערוך (אורח חיים סי' תרצב, א) פסק כרמב"ם שמברכים ברכת "שהחיינו" רק בקריאת המגילה של הלילה. הגר"א (שם) הסביר את פסק ההלכה:

אף על גב דעיקר זמנה ביום... מ"מ כיון שבירך בלילה יצא. דלא גרע מאם בירך אסוכה ולולב בשעת עשייה, וכן לכתחילה יש לברך בלילה. ומשבירך בלילה אינו מברך ביום כמו בסוכה.¹⁶

לפי הרמב"ם, וכן הטור והשולחן ערוך שפסקו כמותו, אין מברכים "שהחיינו" על היום של פורים, כמו במועדים שהם מקראי קודש מהתורה, אלא על המצווה שמקיימים בפעם הראשונה בשנה זו. כשקוראים מגילה בלילה מברכים "שהחיינו", ואין מברכים "שהחיינו" על מקרא מגילה ביום.¹⁷

¹⁴ כדברי הרמב"ם פסקו גם: הרב אליעזר ממין (יראים, סי' רסח); הרשב"ם (דבריו הובאו בתוספות הרא"ש, ד ע"א; ובמרדכי, רמז תשפא).

¹⁵ הרמב"ם כתב על כל מצווה במקומה (שופר – הל' שופר ג, י; סוכה – הל' סוכה ו, יב; נר חנוכה – הל' חנוכה א, ג). בהל' לולב לא כתב הרמב"ם שיש לברך "שהחיינו".

¹⁶ כך המנהג היום אצל רוב קהילות בני ספרד. ראה: הרב עובדיה יוסף (חזון עובדיה, פורים, עמ' סג-סד). אך הרב יעקב חיים סופר (כף החיים, אורח חיים סי' תרצב ס"ק יג), כתב שיש לברך "שהחיינו" גם ביום.

¹⁷ הרב יוסף רזין (צפנת פענח, רמב"ם הל' מגילה א, ג) כתב שיש שתי מצוות בקריאת מגילה: א. לקרוא מגילה. ב. לפרסם הנס. לפיו מצוות הפרסום מתקיימת בקריאה ביום "ולכך סבירא ליה דצריך לברך 'שהחיינו' דלא כשיטת רבינו [הרמב"ם]". אך כל זה קודם שבטלה מגילת תענית, אבל לאחר שבטלה מגילת תענית (ראש השנה יט ע"א) רק גבי חנוכה ופורים לא בטלה דהיינו המצווה, אבל הפרסום י"ל דבטלה,

יש להעיר שהרמב"ם לא כתב מתי עיקר הזמן של מקרא מגילה, ובוודאי לא כתב שעיקר מקרא מגילה הוא ביום. לא רק זאת, הרב אלעזר מגרמיזא (ספר הרוקח, הלכות ברכות סי' שסג) כתב שעיקר מקרא מגילה הוא בלילה:

וקיבלתי מרבי רי"ח [רבי יהודה החסיד] כל הברכות העתיד לעשות יותר או כל היום ברכתו בל"ה להעטף בציצית, "לגמור את ההלל", או "לקרוא את ההלל" שרוב פעמים החודש ב' ימים, וכן ח' ימי חנוכה, וח' ימי סוכה במצוה אחת, וכן "לישב בסוכה", "לעסוק בדברי תורה", הרי ההלל שכתוב "כל היום תהלתך" (תהילים לה, כח), לכך "לגמור", "לקרוא". אבל מקרא מגילה עיקר בלילה "על מקרא מגילה", אעפ"י שחייב לאומרה ביום.

ייתכן אפוא שגם הרמב"ם סבר כן, ולכן מברכים רק בפעם הראשונה שמקיימים המצווה.

2. תוספות: מברכים "שהחיינו" על המגילה בלילה וביום

התוספות (ד ע"א ד"ה חייב) סברו שיש לברך "שהחיינו" גם ביום:

חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום – אומר ר"י דאף על גב דמברך זמן בלילה, חוזר ומברך אותו ביום.

א. דעיקר פרסומי ניסא הוי בקריאה דיממא, וקרא נמי משמע כן דכתיב "ולילה ולא דומיה ל". כלומר אף על גב שקורא ביום חייב לקרות בלילה, והעיקר הוי ביממא כיון שהזכירו הכתוב תחילה.

ב. וגם עיקר הסעודה ביממא הוא, כדאמר לקמן (דף ז ע"ב) דאם אכלה בלילה לא יצא ידי חובה. והכי נמי משמע מדכתיב "[והימים האלה] נזכרים ונעשים" (אסתר ט, כח), ואיתקש זכירה לעשייה, מה עיקר עשייה ביממא אף זכירה כן (כ ע"ב).

בנימוק הראשון למדו התוספות מהפסוק שעליו התבסס רבי יהושע בן לוי שעיקר הקריאה ביום. התוספות הפכו לכאורה את דברי רבי יהושע בן לוי. ריב"ל אמר: "חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום", ואילו התוספות כתבו: "אף על גב שקורא ביום חייב לקרות בלילה, והעיקר הוי ביממא כיון שהזכירו הכתוב תחילה".

בנימוק השני ציינו התוספות את מצוות היום הנוספות כמו הסעודה, ובכך רמזו שברכת "שהחיינו" היא גם על המצוות הנוספות שמקיימים ביום הפורים. התוספות הזכירו בהקשר זה את הדרשה בגמרא (כ ע"א) שהובאה כנימוק להלכה במשנה (שם) "כל היום כשר לקריאת המגילה": "מנלן? דאמר קרא: 'והימים האלה נזכרים ונעשים' (אסתר ט, כח)".¹⁸ את המצוות המעשיות שבפורים – סעודה, משלוח מנות ומתנות לאביונים יש לקיים ביום, וכך גם מצוות הזכירה בקריאת המגילה עיקרה ביום.¹⁹

ואם כן שוב אין צריך לברך 'שהחיינו' ביום". לא ברורה ההבחנה בין הקריאה לפרסום, ושבגלל הפרסום שהוא רק ביום ולא בלילה יש לברך פעם נוספת "שהחיינו". כמו כן לא ברור מדוע ביטול מגילת תענית ביטל את פרסום הנס בקריאת המגילה. על דברי הצפנת פענח הללו ראה בשיעור י: פרסום הנס במקרא מגילה ובנוכחות עשרה.

¹⁸ בתלמוד הירושלמי (ב, ו) צוין מקור אחר: "כל היום כשר לקריאת המגילה, דכתיב: 'ביום אשר שברו אויבי היהודים לשלוח בהם' (אסתר ט, א)".

¹⁹ הרמ"א פסק כתוספות (שולחן ערוך, אורח חיים סי' תרצב, א), וכך נוהגים ברוב קהילות בני אשכנז. בברכת "שהחיינו" שביום מתכוונים גם לקיום המצוות הנוספות שבפורים – משלוח מנות וסעודת פורים. הסוברים כדעת הגר"א מברכים רק בלילה (מעשה רב, אות רמה), וראה גם ביאור הגר"א (שולחן ערוך, אורח חיים סי' תרצב, א), וכן על פי הרב שניאור זלמן מלאדי (פסקי הסידור, סדר קריאת המגילה). אף על פי כן, הרמ"מ שניאורסון מלובביץ' (היכל מנחם, פורים, עמ' 73) כתב שבאחד מכתבי היד של

התוספות הדגישו בדבריהם "דעיקר פרסומי ניסא הוי בקריאה דיממא... וגם עיקר הסעודה ביממא הוא". אומנם המפגש הראשוני עם מצוות קריאת מגילה הוא בלילה, אבל אין הוא עיקר המצווה. נוסף על כך, ביום יש עוד מצווה שלא מקיימים בלילה – סעודת פורים. לפי התוספות, אף שאדם נפגש כבר עם המצווה ובירך עליה "שהחיינו", עליו לברך פעם נוספת כשנפגש עם עיקר המצווה, או עם מצוות נוספות שאי אפשר היה לקיים לפני כן.

הרא"ש (א, ו) סבר אף הוא כתוספות, וכתב סיבות נוספות מדוע קריאת המגילה ביום היא עיקר המצווה, וזו הסיבה שיש לברך "שהחיינו" שוב בעת הקריאה ביום. התוספות ציינו את הדברים בשם ר"י, ואילו הרא"ש כתב זאת בשם ר"ת:

היה אומר רבינו תם ז"ל: אף על פי שבירך זמן בלילה, חוזר ומברך זמן אף ביום:

א. דעיקר קריאתה הוי ביום יותר מבליילה, דהכי משמע לישנא דקרא "אקרא יומם" אף על פי ש"לילה לא דומיה ל" וקראתי בלילה, ביום תהא עיקר הקריאה.

ב. וגם עיקר פרסומי ניסא הוא ביום בזמן משתה ושמחה ומתנות לאביונים ומשלוח מנות.

ג. ותנן לקמן (כ ע"ב) "כל היום כשר לקרות את המגילה" קתני, וכל הלילה כשר לקריאת מגילה לא קתני, לפי שאינה עיקר קריאה בלילה.

ד. וקתני נמי (שם ע"א) "אין קוראין את המגילה ולא מוהלין ולא טובליין אלא ביום". ומפרש בגמרא: "מנלן? דכתיב 'והימים האלה', ביום אין, בלילה לא. לימא תיהוי תיובתא דרבי יהושע בן לוי... ומשני כי קתני אדיום. ומיהו מדקתני מקרא מגילה בהדיהו שמע מינה דעיקר מקרא מגילה הוי ביממא.²⁰

ה. ועוד מדאמרין לקמן (כא ע"ב) מאי מברך מנ"ח [מגילה, נס, "שהחיינו"] ולא קאמר בלילה מברך מנ"ח [מגילה, נס, "שהחיינו"] וביום מנ"ח [מגילה, ניסים] כדקאמר גבי חנוכה (שבת כג ע"א) יומא קמא מברך ננ"ח [נר, ניסים "שהחיינו"] אלמא משמע דמנ"ח מברך ביום ובלילה.

ו. ועוד שבני הכפרים שהיו מקדימין ליום הכניסה (ב ע"א). מסתמא ביום היו באים לשמוע את המגילה כשבאין לשמוע קריאת התורה, אלמא שעיקר קריאתה ביום.²¹

על נימוק ו הוסיף רבנו ניסים (א, א בדפי הרי"ף):

ומגילה דליליא אפשר דלא קרו לה בני כפרים דמגילה דיום עיקר... וכשם שהקלו על בני כפרים להקדים כן הקלו עליהם שלא לקרות אלא מגילה של יום, או אפשר שקורין אותה בלילה ביחיד ולמחר קורין אותה בעירות בעשרה.

הרב יצחק אור זרוע (ספר אור זרוע חלק ב, הלכות מגילה, שסט) תמך בדברי רבנו תם וחזר על חלק מההוכחות של הרא"ש, והוסיף עוד:

ז. והכי מוכח בירושלמי בפ' הקורא את המגילה למפרע (ב, ג) דמסיק: "רב נחמן בר יעקב בעי: גר שמל אחר שהאיר המזרח כבר נפטר". מדקתני "אחר שהאיר המזרח שהוא פטור לפי

חב"ד כתוב: "שבפורים שנת הכת"ר [תרכ"ה] פה ליובוויטש ציוה אדמו"ר (הצמח צדק) לברך 'שהחיינו' בבוקר קודם קריאת המגילה".

²⁰ דברים דומים כתב המרדכי (מגילה רמז תשפא). לפיו בגמרא (כ ע"ב) נאמר: "כל היום כשר לקריאת מגילה ולקרות ההלל" ובתור הכי קתני 'כל הלילה כשר לספירת העומר' ואינו מזכיר לקרות המגילה. משמע שאין חייב לקרות בלילה כמו ביום. והכי נמי אמרין לקמן 'והימים האלה נזכרים ונעשים'. ורבנו מאיר היה רגיל לומר זמן ביום בלחש בתוך כך שהיו הקהל עונים אמן לאפוקי מיד כל רבוותא".

²¹ בנוגע לשאלה אם בני הכפרים היו קוראים גם בליל יום הכניסה ראה שיעור ב: מקרא מגילה לבני הכפרים ביום הכניסה ובליל יום הכניסה.

שכבר יצא עליו מחיוב לפטור" ואם לא היה [עיקר] מקרא מגילה אלא בלילה, הוי ליה למימר "גר שמל קודם הנץ החמה כבר נפטר מקריאת מגילה בלילה". אלא שמע מינה אף על פי שכבר נפטר מקריאת מגילה בלילה, לא נפטר ביום שקריאת יום הוא עיקר.²²

הרב יצחק (שם סימן שעז) הוכיח ממקור נוסף כדעת ר"ת:

ח. תניא בפרקין (תוספתא, מגילה ב, ד): "קראה בלילה לא יצא ידי חובה. אמר רבי יוסי מעשה ברבי יוחנן בן נורי שקראה בצפורי בלילה. אמרו לו: אין שעת הסכנה ראייה". סייעתא לר"ת שפירש דעיקר מצות קריאתה ביום. ואף על פי שבירך זמן בלילה, חוזר ומברך ביום למחר כדפרי' לעיל (סימן שסט).

לפי ר"ת והרא"ש עיקר קריאת המגילה הוא ביום,²³ ועל כן יש לברך "שהחיינו" גם ביום על מקרא מגילה ועל המצוות הנוספות.²⁴

ייתכן שהתוספות למדו שעיקר הקריאה היא ביום מהכתוב במגילת אסתר בפרק ט, שם מתואר הליך קבלת הפורים, ומודגש שהיום הוא יום חג. כך היה בשנה הראשונה שהיה בה הנס:

ושאר היהודים אשר במדינות המלך נקהלו ועמד על נפשם ונוח מאיביהם והרג בשנאיהם חמשה ושבעים אלף ובבזה לא שלחו את ידם. ביום שלשה עשר לחדש אדר ונוח בארבעה עשר בו ועשה אתו יום משתה ושמחה. והיהודים אשר בשושן נקהלו בשלשה עשר בו ובארבעה עשר בו ונוח בחמשה עשר בו ועשה אתו יום משתה ושמחה (אסתר ט, טז–יח).

לא נאמר שעשו בו משתה ושמחה אלא "ועשה אותו יום משתה ושמחה". עשו את היום ככזה. וכך גם כשקבעו לשנים האחרות:

על כן היהודים הפרוזים הפרזים הישבים בערי הפרזות עושים את יום ארבעה עשר לחדש אדר שמחה ומשתה ויום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו (אסתר ט, יט).

יושבי הפרזים עשו את יום ארבעה עשר יום משתה ושמחה, והוסיפו עוד: "יום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו". לאחר היוזמה של יושבי הפרזים, מרדכי היהודי קבע שבכל קהילות ישראל יצינו את הימים הללו:

²² עיון בנימוק זה ראה בשיעור כד: זמן מקרא מגילה מהנץ החמה, וגר שנתגייר לפני הנץ החמה.
²³ הרב יוסף ענגיל (גליוני הש"ס, כא ע"ב), כתב טעם נוסף מדוע הקריאה ביום היא העיקר: קריאת המגילה היא גם ההלל של פורים (יד ע"א), ואין אומרים הלל בלילה, זמנו רק ביום (כ ע"ב). מכאן שבקריאת מגילה ביום מקיימים שתי חובות – מקרא מגילה והלל, ואילו בלילה רק חובה אחת – קריאת מגילה, ולכן עיקר הקריאה הוא ביום. הרב יהודה אריה לייב אלטר (שפת אמת, ד ע"א) הסביר: "שפיר הביאו התוספות ראייה דהיום חלוק מן הלילה, כיון דחיוב משתה ושמחה אינה בלילה, ואם כן נראה דהם כמו ב' יום טוב. דבלילה ליכא אלא מצות קריאה, והיום טוב היא רק ביום, כדאמרין 'מי משתה ושמחה' כתיב. וכמו שמיני [עצרת] דרגל בפני עצמו הוא, כמו כן היום הוא בפני עצמו, דהא בלילה לא היה רגל. ואף דהזמן אינו על עצם היום, דאם כן גם באין לו מגילה יברך זמן ואין נמצא כן בפוסקים, מ"מ כיון דשמחה אין נמצא בלילה, אמרינן דהוי כמו רגל בפני עצמו וצריך לברך זמן גם על הקריאה".

²⁴ דברים דומים כתבו גם הרשב"א, הריטב"א והר"ן (ד ע"א); רבי אברהם מן ההר (שם) כתב את דברי הרמב"ם וסיים: "וצריך עיון מנהגינו שנהגנו לברך ביום 'שהחיינו'; ספר המאורות (עמ' של): 'ומנהגנו לאומרו גם ביום'. הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (אור שמח, הל' מגילה א, א; חידושי רבי מאיר שמחה, ד ע"א) השיב על הוכחות ר"ת והרא"ש ותמך בעמדת הרמב"ם. עוד על ברכת "שהחיינו" ראה בספרי: "ברכת 'שהחיינו' בראש השנה – בקידוש ובתקיעת שופר", באר יהודה – ראש השנה, עמ' 492–508.

ויכתב מרדכי את הדברים האלה וישלח ספרים אל כל היהודים אשר בכל מדינות המלך אחשורוש הקרובים והרחוקים. לקים עליהם להיות עושים את יום ארבעה עשר לחדש אדר ואת יום חמשה עשר בו בכל שנה ושנה. כימים אשר נחו בהם היהודים מאויביהם והחדש אשר נהפך להם מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב לעשות אותם ימי משתה ושמחה ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים (כ-כב).

כל עם ישראל יעשו יומיים ימים טובים, ומרדכי היהודי הוסיף גם את מצוות מתנות לאביונים. וכך בהמשך, לאחר שהדבר התקבל והתפשט:

קימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם ועל כל הנלוים עליהם ולא יעבור להיות עושים את שני הימים האלה ככתבם וכזמנם בכל שנה ושנה. והימים האלה נזכרים ונעשים בכל דור ודור משפחה ומשפחה מדינה ועיר ועיר וימי הפורים האלה לא יעברו מתוך היהודים וזכרם לא יסוף מזרעם (כז-כח).²⁵

לאחר שמרדכי תיקף את הימים הללו מבחינה דתית, הוא הצטרף לאגרת הפורים השנית של אסתר המלכה, והימים הללו קבלו גם תוקף מלכותי:

ותכתב אסתר המלכה בת אביחיל ומרדכי היהודי את כל תקף לקים את אגרת הפורים הזאת השנית. וישלח ספרים אל כל היהודים אל שבע ועשרים ומאה מדינה מלכות אחשורוש דברי שלום ואמת. לקים את ימי הפורים האלה בזמניהם כאשר קים עליהם מרדכי היהודי ואסתר המלכה וכאשר קימו על נפשם ועל זרעם דברי הצמות וזעקתם. ומאמר אסתר קים דברי הפרים האלה ונכתב בספר (כט-לב).

י"ד וט' באדר קיבלו משמעות אחרת. אין מדובר רק בכמה מצוות שצריך לקיים בימים אלו, אלא קיום המצוות עצמו בימים אלו משנה את מהותו של היום. ייתכן שהפסוקים מדגישים את היום כיום שמחה מפני שהמן קבע יום מסוים שבו יהרגו את היהודים: "ביום אחד בשלושה עשר לחודש שנים עשר הוא חודש אדר... להיות עתידים ליום הזה" (אסתר ג, יג-יד). באותו היום ינקמו היהודים באויביהם: "פתשגן הכתב להנתן דת בכל מדינה ומדינה גלוי לכל העמים ולהיות היהודיים היהודים עתידים ליום הזה להנקם מאיביהם" (אסתר ח, יג). קבעו כימי שמחה את היום או הימים שנחו מאויביהם.

על הפסוק "ימי משתה ושמחה" נאמר בגמרא (פסחים סח ע"ב):

אמר רב יוסף: הכל מודים בפורים דבעינן נמי לכם – מאי טעמא "ימי משתה ושמחה" כתיב ביה. מר בריה דרבינא כולה שתא הוה יתיב בתעניתא, לבר מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכיפורי. עצרת – יום שניתנה בו תורה, פוריא – "ימי משתה ושמחה" כתיב.

בשל היות הימים ימי משתה ושמחה אסור להתענות בהם, וחייבים לאכול. וכך נאמר בשמו של רב יוסף (ה ע"ב): "התני רב יוסף: 'שמחה ומשתה ויום טוב'. 'שמחה' – מלמד שאסורים בהספד, 'משתה' – מלמד שאסור בתענית".²⁶

אומנם גם הרמב"ם (הל' מגילה ב, יד) הגדיר את יום הפורים כיום שמחה:

²⁵ על קבלת ימי הפורים ומצוותיהם בעם ישראל ראה: "מגילת תענית, חנוכה ופורים וימי הודאה נוספים", באר יהודה – ראש השנה, עמ' 201–218.

²⁶ דברים ברוח זו שיש לעשות את הימים ימי שמחה, אך מכיוון אחר, ראה: הרב יהושע ויצמן (משוש הארץ, עמ' קלט-קמו).

מצות יום ארבעה עשר לבני כפרים ועיירות ויום חמשה עשר לבני כרכים להיות יום שמחה ומשתה ומשלוח מנות לריעים ומתנות לאביונים.

גם לפי הרמב"ם יום פורים הוא יום שמחה באמצעות המצוות הללו, אבל על המצוות הללו לא תיקנו לברך "שהחיינו".

3. מאירי ופני יהושע: ברכה בלילה על יום טוב

הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, ד ע"א) ציין את מחלוקת הרמב"ם והתוספות, וכתב אפשרות נוספת:

חייב אדם לקרות את המגילה בלילה שמחרתו יום פורים ולשנותה פעם אחרת ביום מחרתו. אלא שמ"מ עיקר הקריאה היא אותה של יום.²⁷ ומתוך כך אנו נוהגין לברך "שהחיינו" אף בקריאה של יום ואין אנו פוטרין עצמנו בשל לילה כשאר ימים טובים.

וגדולי המחברים [הרמב"ם] כתבו שאין אומרים אותו אלא בלילה, ואין הדברים נראים. יש שמגלגל חוב זמן ביום מצד אחר, והוא מפני יום טוב. שלא נאמר בלילה אלא על המגילה, מה שאין כן בשאר ימים טובים שאף אותו של לילה הוא לזכר יום טוב ולא לדבר אחר. ואף על פי שבסוכות יש זמן על הסוכה ועל היום טוב, ואעפ"כ זמן של לילה עולה לכל. הדין נותן כן מאחר שאף הלילה יום טוב הוא. מה שאין כן מיהא בשמחת פורים שהרי סעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובתו.²⁸

מ"מ אין דבריהם כלום, שכל שאין שם כוס לקדוש אין בו זמן. ואל תשיבני מיום הכפורים שקדושתו יתירה ולא נפקע כוסו אלא מצד איסור שתייה שבו, והרי אין זה דומה אלא לחנוכה שיש זמן על ההדלקה ולא על היום,²⁹ אלא שלא נאמר זמן ביום אלא על המגלה מן הטעם שכתבנו ר"ל שעיקר זמנה ביום.

המאירי ציין שיש מי שסבר שבליילה מברכים מצד היות היום יום טוב, וכמו בכל יום טוב שמברכים בלילה על הזמן. המאירי דחה זאת מאחר שפורים איננו מקרא קודש, ורק בחג שיש בו קידוש היום יש לברך את ברכת הזמן על היום, למעט יום הכיפורים שמברכים בו על הזמן ללא קידוש, כי ביום הכיפורים אסור לשתות. בחג מדרבנן כמו חנוכה מברכים על פעולת המצווה – הדלקת הנרות, וכך גם בפורים מברכים על מקרא המגילה ולא על היום. השלכה הלכתית מהשאלה אם יש לברך "שהחיינו" על היום היא במקרה שלאדם אין מגילה לקרוא ממנה. הרב יעקב עמדין (מור וקציעה סי' תרצב) כתב:

²⁷ בהמשך (בית הבחירה, כ ע"ב) כתב המאירי גם כן: "כבר בארנו שעיקר קריאתה ביום היא".

²⁸ כך כתב הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, ד ע"א בדפי הר"ף בשם ספר המאורות). לפי זה, מי שלא יכול לקרוא מגילה מסיבה כלשהי, עליו לברך על עיצומו של יום.

²⁹ בגמרא (שבת כג ע"א; סוכה מו ע"א) נאמר שהרואה נר חנוכה מברך בלילה הראשון שתי ברכות, "שעשה ניסים" ו"שהחיינו". על כך כתב המאירי (שבת שם): "מי שאין לו להדליק ואינו במקום שיהא אפשר לו לראות, יש אומרים שמברך לעצמו 'שעשה ניסים' ו'שהחיינו' בלילה ראשונה ו'שעשה ניסים' בכל הלילות. והדברים נראים". היש אומרים שהזכיר המאירי הרחיבו את התקנה, בקובעם שגם מי שלא רואה נר דולק של אחרים בלילה הראשון וגם לא יראה במשך ימי חנוכה, יברך. המשנה ברורה (שער הציון סי' תרעו ס"ק ג; ביאור הלכה סי' תרצב, א) הסיק מדברי המאירי שלפיו ברכה זו היא על היום. אך אין הכרח להסביר כך. תיקנו לברך כשרואים את הנרות, ובמצב קיצוני כזה שאדם לא ידליק וגם לא יראה כלל, ניתן גם לברך, אך לא סביר שדווקא במצב קיצוני כזה הברכות יהיו על היום.

כתב במגן אברהם (סי' תרצב ס"ק א): "ונראה לי דמי שאין לו מגלה לא יברך "שהחיינו" על משלוח מנות וסעודה, דזהו דבר הנהוג בכל יום. עכ"ד. ולא ידעתי מה בכך שהוא דבר נהוג, והלא בלאו מצות שילוח מנות וסעודה ראוי לברך זמן על היום. ואף שהוא מדברי קבלה, צריך חיזוק כשל תורה ויותר, ביחוד מפני תקפו של נס שהיה בו. וכיון דמזמן לזמן קאתי הרי הוא לענין זה ככל מועדי ה' שמברכין עליהם זמן. וזמן לא בעי כוס, דהילכתא אומרו אפילו בשוק (עירובין מ ע"ב). ויום הכיפורים שאין בו אכילה ושתייה, אלא שביתה ומנוחה, אעפ"כ מברכין אותו. הילכך נראה, דאדרבה שפיר הוא למסמך זמן אכוס דסעודה למאן דלית ליה מגלה למיפק בה ידי חובה.

לפי הרב יעקב עמדין, אדם שאין לו מגילה יברך "שהחיינו" על היום, ויש לברך על כוס הסעודה כמו בכל חג אחר. אומנם מדובר על חג מדרבנן, "ואף שהוא מדברי קבלה, צריך חיזוק כשל תורה ויותר, ביחוד מפני תקפו של נס שהיה בו". הוא ציין את הגמרא (עירובין מ ע"ב), שם נאמר שאפשר לברך על הזמן גם בשוק, שלא בתוך הקידוש, אף על פי שהלכה זו נאמרה ביחס למועדים שהם מהתורה כמו ראש השנה ויום הכיפורים, ולא לחגים מדרבנן.³⁰ כאמור, על פי המאירי אין מברכים ברכת זמן על היום בחגים מדרבנן.

ייתכן שההתלבטות אם מעמדו של יום הפורים הוא כיום טוב מהתורה נובעת אף היא מאותה התבוננות בפסוקי מגילה, אלא שאז יש לפרש ש"ימי משתה ושמחה" הם יממה ולא היום שבא לאחר הלילה. ליממות אלו – י"ד וט"ו באדר – יש מעמד אחר בעקבות תקנת חכמים לעשות אותם ימי משתה ושמחה. דברים ברורים בעניין כתב הרב יהושע פלק (פני יהושע, ד ע"א) בעקבות דברי התוספות:

ד"ה חייב אדם כו' אומר ר"י דאע"ג דמברך זמן... דעיקר פרסומי ניסא היה בקריאה דיממא כו' עד סוף הדיבור. פסק זה הובא [ברא"ש סי' ו'] גם כן בשם רבינו תם, ורבים חולקים שאין לברך "שהחיינו" שני פעמים על מצוה אחת. ולענ"ד נראה דודאי עיקר חיוב קריאתה שתקנו לקרות כדינה היינו ביום דוקא, דאז היה זמן הנס שנקהלו על נפשם, מה שאין כן לילה לאו שעת מלחמה כמו שפרש"י לעיל גבי אמש בטלתם תמיד של בין הערביים (ג ע"א), והיינו דתנן נמי לקמן אין קורין את המגילה אלא משעה שתנץ החמה (משנה, כ ע"א) ואוקמינן לה אדיממא לפי שהוא עיקר חיוב לכל אדם, מה שאין כן בלילה אינו אלא מצוה בעלמא ולא חיובא, ואפילו הכי תקנו שיברך כמו בכל מצוה דרבנן.

לענין זמן היה נראה לי שצריך לברך בלילה, לאו משום קריאת המגילה לחוד, אלא משום חובת היום. כיון דעשאו חכמים כמו רגל ממש דכתיב "משתה ושמחה" ודברי קבלה כדברי תורה דמי, עד שלשיטת כמה פוסקים (טור או"ח סי' תרצו) אין אבילות ואנינות נוהג בו כמו

³⁰ דברי הרב עמדין נידונו אצל הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (משנה ברורה, ביאור הלכה סי' תרצב). הוא ציין שיש אחרונים שחולקים עליו, וכתב "וצריך עיון למעשה". אחרונים אחרים הכריעו שאין לברך על עיצומו של יום: החיד"א (ברכי יוסף, סי' תרצב, ס"ק א); הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אורח חיים ה, סי' כ); הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, ו, אורח חיים סי' מב, ב). הרב יעקב בצלאל זולטי (משנת יעבץ, אורח חיים סי' עז) כתב שקריאת המגילה היא ההלל של פורים (יד ע"א), "ולפי זה נמצא דשתי הלכות הן בקריאת מגילה. חדא מצוות קריאה ופרסומי ניסא, וכן הלל שהוא שירה על הנס. והלל רק ביום"; הרמ"מ שניאורסון מלובביץ' (היכל מנחם – פורים, עמ' 71–78); הרב אליעזר וולדינגברג (שו"ץ ציץ אליעזר, יט, סי' כז); הרב יוסף צבי רימון (הלכה ממקורה – פורים, עמ' 145–149). דיון דומה בקשר לברכת "שהחיינו" בחנוכה, ראה: הרב יהונתן בלס ("ברכת 'שהחיינו' בחנוכה: על המצווה או על היום?", נרו יאיר, עמ' 65–70).

בשאר רגל, אם כן שפיר יש לברך זמן כמו זמן דרגל. ולמחר ביום מברכין זמן על מצות קריאת המגילה, כן נראה לי.³¹

לדבריו בלילה הברכה היא משום חובת היום, וביום הברכה היא על המגילה, מפני שעיקר הנס היה ביום ולא בלילה. חכמים העניקו לימי הפורים מעמד של רגל, ועל כן יש לנהוג בו כמו בכל רגל אחר בנוגע לברכת "שהחיינו". לפי הפני יהושע אפשר להסביר שכוונת הפסוקים "ימי משתה ושמחה" לומר שחכמים העניקו לימי הפורים – ליממה כולה, הלילה והיום – מעמד של מועד כמו אחד הרגלים. הסיבה שמברכים שוב "שהחיינו" ביום על המגילה היא מפני שעיקר הקריאה ביום, כי עיקר הנס היה ביום ולא בלילה, ואילו הקריאה בלילה "אינו אלא מצוה בעלמא ולא חיובא".

הפני יהושע סבר הפוך מהתוספות מבחינת ניתוח משמעות התכנים של יממת הפורים – בלילה וביום, אם כי מבחינה מעשית הסכים שיש לברך "שהחיינו" בלילה וביום. לפי הפני יהושע ברכת "שהחיינו" בלילה היא על המועד, על היממה כולה, וביום היא על קריאת המגילה שעיקר קריאתה ביום; ואילו לפי התוספות ברכת "שהחיינו" היא קריאת המגילה של הלילה, והברכה ביום היא מעמדו המיוחד של היום, ומקיימים בו את המצוות העיקריות – קריאת המגילה והסעודה.

סיכום

ברכת "על מקרא מגילה" היא ברכת המצוות. חכמים תיקנו אותה כדי לבטא את פעולת המצווה הנדרשת, ובפורים קבעו חכמים לקרוא מגילה. ברכת "שעשה ניסים" היא ברכת השבח. את שתי הברכות הללו מברכים בקריאה בלילה וביום. מוסכם על הכול שאת ברכת "שהחיינו" מברכים בלילה. בנוגע לברכת "שהחיינו" ביום, לפי הרמב"ם והסוברים כמותו אין מברכים, ולפי התוספות והסוברים כמותם מברכים גם ביום.

לפי הרמב"ם מברכים רק בפעם הראשונה שנפגשים עם המצווה, ואין לברך שוב "שהחיינו" ביום. הרמב"ם לא כתב שעיקר המצווה לקרוא מגילה היא הקריאה ביום. לפי התוספות מברכים גם ביום מפני שעיקר קיום מצוות הפורים – מקרא מגילה וסעודה – הם ביום, וביום עיקר השמחה. ברכת "שהחיינו" שביום מלמדת גם על המעמד של היום. בלילה מברכים על מצוות מקרא מגילה כי זו הפעם הראשונה שנפגשים עם המצווה, וביום מברכים על כך שעיקר הנס היה ביום, ומציינים זאת שוב באמצעות קריאת המגילה והמצוות הייחודיות שיש ביום זה. אין זו ברכה כמו שמברכים ביום טוב על היותו מקרא קודש, שהרי ברכת "שהחיינו" מברכים רק במועדים שבהם חובה לעשות קידוש. כאן הברכה היא על עיקר הנס שהיה ביום. אומנם גם הרמב"ם כתב שימי הפורים מוגדרים כימי שמחה באמצעות מצוות היום – שמחה, משתה, משלוח מנות ומתנות לאביונים, אך על מצוות אלו לא תיקנו ברכת "שהחיינו".

הפני יהושע הסכים עם עמדת התוספות שמברכים "שהחיינו" בלילה וביום, אך לפיו הסיבה היא שחכמים העניקו ליום הפורים מעמד כמו אחד הרגלים. על כן ברכת "שהחיינו" בלילה היא על המועד, ולמחרת ביום מברכים "שהחיינו" על מקרא מגילה, שעיקר מצוות הקריאה במגילה היא ביום.

³¹ הרב יחזקאל לנדא (שו"ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, אורח חיים סי' מא) כתב: "דקריאת הלילה לאו מצוות עשה דדברי הקבלה רק קריאת היום דבמגילה ימים נזכרים ונעשים כתיב ולא לילות... ומה שאמרו חייב לקרות בלילה היינו מצוה דרבנן, אבל לא נרמז במגילת אסתר". דברים דומים כתב גם הרב אריה ליב (טורי אבן, ד ע"א).